

života. Obdivoval konzervativní diplomaty 19. století, jako byli Bismarck, Castlereagh a Metternich (obdiv pro posledně jmenovaného mu zazlivali Poláci).³⁹ Podobně jako Bismarck se obracel do světa velmocenské diplomacie, která byla narušena ideologickým třeskem Francouzské revoluce. Kissinger se pokusil oživit velmocenské vztahy narušené vpádem ideologie zrozené Říjnovou revolucí. Nemluvil o žádném „zatlačování komunismu“, zdůrazňoval stálost vztahů k Sovětskému svazu: „Poprvé v naší historii stojíme tváří v tvář skutečnosti, že (komunistická) výzva je trvalou záležitostí... Musíme se naučit provádět zahraniční politiku, jak ji dávno před námi dělaly jiné národy po celá staletí bez naděje na únik... Tyto podmínky se nezmění.“⁴⁰

Nejdůležitější okamžik americko-sovětského soužití nadešel v roce 1975 s podepsáním Helsinské dohody, v níž se obě strany zavazují uznávat stávající hranice v Evropě a omezit počet už vyrobených nukleárních zbraní (to bylo spíše gesto, protože zbývající stavy bohatě stačily na zničení celého světa). Helsinské dohody se také dotkly obrany lidských práv – vyjednavací na obou stranách byli pravděpodobně hodně překvapeni, když později zjistili, jak vážně to někteří lidé v Sovětském svazu a satelitních státech brali.

2] Zázrak

Muži, kteří po druhé světové válce stáli v čele západoevropské ekonomiky, patřili často k pravověrným katolíkům – určitě se museli modlit za rychlý hospodářský růst, ale jen málokterý z nich očekával, že naplnění jejich modliteb se bude dít tak dramaticky. Od roku 1945 do 1975 rostla evropská ekonomika neskonale rychleji než kdykoliv předtím i potom – průměrný růst v tomto období byl dvakrát vyšší než v období do roku 1939 nebo po roce 1973. Tato expanze položila základy pro vše další, co se odehrálo v Evropě druhé poloviny 20. století. Charakter tohoto období byl lépe rozpoznatelný ze zpětného pohledu než z pohledu doby samé.

Narůstající prosperita pomohla zmírnit sociální otřesy, které provázely hospodářskou krizi 30. let, stabilizovala a legitimizovala demokracii a urychlila sociální přeměnu založenou na migraci, urbanizaci a širokém přístupu ke vzdělání. Dokonce i po naftové krizi 70. let bylo možné pociťovat kladné důsledky předcházející doby, které Francouzi říkali „*les trente glorieuses*“. Žádná ze západoevropských ekonomik se nepropadla na dno a obyvatelstvo i nadále bohatlo, třebaš už ne tak rychlým tempem. Prosperita západní Evropy na konci století a triumf západních modelů nad komunisty ovládaným světem měly základy v ekonomických úspěších dekad před rokem 1975.

Statistiky, fakta, interpretace

Souhrnné statistiky evropského růstu zatemňují jednotlivé významné rozdíly. Různé země rostly různým tempem; ty, které bohatly rychle, rostly později pomaleji... Rozdíly byly i v čase: obecně lze říci, že největší akcelerace nastala koncem 50. a začátkem 60. let. V některých případech může být časový rozdíl určen přesněji: např. italský hospodářský zázrak se odehrál mezi lety 1958 a 1963. Datace má důležitý význam pro interpretaci. Pokud by se hodiny zastavily v roce 1949, pak bychom se mohli domnívat, že Francie měla jednu z nejméně úspěšných ekonomik – o dvacet let později ale patřila mezi nejlepší. Obecně můžeme konstatovat, že historici, kteří zdůrazňují roli státních zásahů do ekonomiky, jsou nakloněni hovořit o poválečném období, které začalo v roce 1945 aktivnějším zasahováním státu. Novější zaujetí pro hospodářský liberalismus naopak dochází k názoru, že bodem obratu byl

konec padesátých let, kdy nastala liberalizace trhu a byl vytvořen společný trh (1958).¹ Dalo by se namítnout, že zaměření na relativně krátké období je ošidné a že rychlý ekonomický růst 1945–1973 by měl být zvažován v kontextu hospodářského vývoje jednoho století či podobně. Podle takového výkladu by se poválečný boom zas tak příliš nelišil od vývoje, který předcházal nebo následoval, a že to vlastně bylo období, kdy se Evropa dostávala na „přirozenou“ úroveň vývoje po abnormální periodě hospodářské krize a války.

Statistiky, které se zaměřují na hrubý národní produkt, nám mnoho nefeknou o zboží, které žene statistiku nahoru. Je velký rozdíl mezi ekonomikou vyrábějící surové železo a takovou, která produkuje tranzistorová rádia či kuchyňské roboty, z čehož pak vyplynou další rozdíly mezi boomem výrobním a spotřebním. Mnohé evropské ekonomiky až donedávna nehodnotily svou výkonnost měřítkem životní úrovně. Poměrně pomalý růst ve Francii, založený na výrobě těžkého průmyslu během 50. let, mohl být nezbytnou podmínkou rychlého růstu výroby spotřebního zboží v 60. letech. Jinde – příkladem může být uhelný průmysl Belgie² – se koncentrace na těžký průmysl ukázalo jako slepá ulička. Rozdílná skladba průmyslu také vysvětluje, proč byl tak velký rozdíl mezi hospodářstvím kapitalistické západní Evropy a komunistické Evropy východní. Index růstu HDP – alespoň podle oficiálních statistik – vykazoval mnohdy vyšší hodnotu na Východě než na Západě, ale tato čísla byla aplikována na ekonomiku, která začínala od nuly a neprodukovala dostatek spotřebního zboží.

Historie poválečné evropské ekonomiky nesmí opominout ani takové hodnoty, jako jsou ochota pracovat, stěhovat se za prací a opustit ustálené návyky. Na různých místech v různých dobách byly požadovány i různé kvality. Historik bude muset vysvětlit, proč byli němečtí dělníci na počátku 50. let ochotni zřít se vyšší spotřeby (a umožnit tak vysoké investice) nebo jak to, že vlast otců Goriota a paní Grandetové se přeměnila na konzumní společnost.

Válečná zkáza

Evropské ekonomiky neměly v roce 1945 rovné startovní podmínky – ně které v důsledku války a porážky zcela zkolabovaly. V Německu přestala pracovat většina průmyslu. Zhroucení však většinou nebylo způsobeno činností nepřítele: válečné hospodářství zdeformovala přeměna zdrojů na krátkodobé priority, výrobní zařízení trpělo nešetřeným zacházením nekvalifikovaných dělníků nahnanych násilím do továren. Lepší podmínky byly v neutrálních zemích nebo v takových jako Velká Británie, která nikdy nepoznala porážku či invazi. Jinde byla hospodářská činnost chráněna zvláštními okolnostmi. Například v Itálii na jihu země byla ekonomika těžce postižena válečnou činností

a potřebou ubytovat obrovské množství spojeneckých vojáků. Naproti tomu na severu země velice často dělníci spolu s průmyslníky zabránili ustupujícím německým jednotkám zničit výrobní zařízení.³

Tabulka 4: Válečné škody a obnova po roce 1945

	Předválečný rok, v němž byl HDP roven HDP z 1945	Rok, v němž HDP dosáhl nejvyšší předválečné úrovně
Belgie	1924	1948
Dánsko	1936	1946
Finsko	1938	1945
Francie	1891	1949
Itálie	1909	1950
Německo	1908	1951
Nizozemsko	1912	1947
Norsko	1937	1946
Rakousko	1886	1951
Spojené království	nikdy	-
Švédsko	nikdy	-
Švýcarsko	nikdy	-

Pramen: Nicholas Crafts a Gianni Toniolo, „Poválečný růst: přehled“ v Crafts a Toniolo (editoři): *Ekonomický růst v Evropě po roce 1945* (Cambridge, 1996), s. 1–37, s. 4.

V určitém smyslu bylo prvních pět let po roce 1945 pouhým pokračováním válečné ekonomiky, což se projevovalo spíše zaměřením na krátkodobé přežití než snahou o plánování a výstavbu. V centru pozornosti se ocitla ta průmyslová odvětví, která se rozvíjela ve válečných letech. Zbrojní výroba sice ustala, ale těžba uhlí a zemědělská výroba zaujímaly i nadále důležitější úlohu, než jaká jim patřila v dlouhodobém pohledu. Také ekonomické nástroje, které se těsně po válce používaly, byly stále blízké těm válečným. V plátnosti zůstával přidělový systém – ve Francii byl dokonce přidělován chléb až po válce. V Německu spojenecká vojenská správa přijímala velice závažné rozhodnutí (zejména ta, která měla co dělat s upevněním měny).⁴ Po válce byla běžná i nucená práce – některé země po nějakou dobu využívaly válečné zajatce, v Británii odvedení mladí muži i nadále pracovali v uhelných dolech. Dokonce i jazyk poválečné výstavby připomíná válečný – francouzští a britští politici hovořili o „bitvě o výkonnost“.

Dohánění?

Zjednodušená charakteristika poválečného hospodářského růstu v Evropě by mohla znít: „Dohánění“. Evropská ekonomika byla meziválečnou krizí a válkou nepřírozně zdeformována – po roce 1945 proto začala usilovat o dosažení své „přirozené“ úrovně. Dalo by se říci, že evropské ekonomiky začaly dohánět také mezinárodní úroveň. Mnohé technologie a praktiky, které přispívaly k rychlému hospodářskému růstu poválečné Evropy (např. mechanizace a výrobní linky), už byly dlouho běžné v USA: teprve v 60. letech ve Francii a Západním Německu dosáhl poměr vyrobených aut k počtu obyvatel úrovně, jakou měly Spojené státy už v roce 1929.⁵ Konvergující evropské ekonomiky dosáhly po roce 1945 nejrychlejšího růstu v nejméně vyspělých zemích – v Řecku, Španělsku a Itálii – zatímco ty nejvyspělejší, konkrétně britská, rostly pomaleji.

Konvergenci méně a více vyvinutých ekonomik v poválečné Evropě napomohly zvláštní okolnosti. Válka dala všem evropským ekonomikám příležitost poměřit výkonnost. Zajetí, deportace a okupace umožnily postiženým, aby poznali hospodářství jiných zemí. Bretaňští zemědělci, pracující jako váleční zajatci na německých statcích, zde poznali výhody mechanizace. Spojenecké země pak po válce vyslaly skupiny průmyslníků, kteří se seznamovali s provozem v německých továrnách.

Nejdůležitější ovšem bylo, že válka odhalila mnohem vyšší vyspělost amerických výrobních metod. V „misích produktivity“, které evropské vlády vysílaly do USA, byli zastoupeni dělníci, průmyslníci i státní zaměstnanci (Britové takto vyslali kolem devíti set lidí⁶), kteří se tak zároveň zapojili do širšího projektu, jenž měl propagovat přednosti „amerického způsobu života“. Tyto mise měly přesvědčit Evropu o výhodnosti rychle rostoucí produktivity práce a o přímém vztahu mezi výrobními úspěchy a rostoucí osobní spotřebou. Účastníci těchto misí nereprezentovali své kolegy – průmyslníci byli zastoupeni spíše podle společenského významu než podle vztahu k novátorství⁷ a dělníci procházeli kádrováním (zvláště když celou misi financovali průmyslníci). Často se dávala přednost „řadovým“ dělníkům před odborovými funkcionáři, komunisté, kteří obsadili většinu vedoucích funkcí ve francouzských a italských odborech, do USA nejezdili. Tyto „mise produktivity“ však zásadně poučení nepřinesly, respektive přijímaly poučení jen v tom, co odpovídalo jejich už předem přijatým představám.⁸

Přes tato omezení americká propaganda na Evropu zapůsobila velice úspěšně – tento vliv dále posílily i obecnější změny kulturní. Evropané sice nepochopili podstatu úspěchů amerického hospodářství, ale pochopili jejich základní principy. Každý, kdo se díval na hollywoodské filmy, věděl, že auta

a telefony jsou rozšířenější v New Yorku než v Neapoli. Evropa by se nikdy nemohla hospodářsky ozdravovat tak rychle, pokud by americká ekonomika nebyla v takovém předstihu.

Státní intervence

Po roce 1945 začaly mnohé evropské státy sehrávat mnohem aktivnější roli v řízení národního hospodářství. Vzpomínka na hospodářskou krizi korigovala předválečné přísné pojetí ekonomického liberalismu a zkušenosti z válečných let přiměly lidi ochotněji přijímat důraznější zasahování státu do ekonomiky – zastánci státních intervencí získávali po válce převahu. Ve vědecké oblasti byl nejdůležitější postavou John Maynard Keynes († 1946); jeho návrhy, co by měla vláda podnikat, aby zabránila recesi, však neobsahovaly požadavek detailní kontroly ekonomiky. Keynesovy teorie byly v různých částech Evropy uplatňovány různým způsobem.

Jean Monnet, zakladatel Francouzského plánovacího komisariátu, byl v praxi nejznámějším zastáncem státní intervence. Jeho pojetí bylo založeno na přesvědčení, že stát by neměl zasahovat do hospodářských krizí, ale napomáhat modernizaci a rozhodovat, která hospodářská odvětví bude podporovat a která by se měla nechat padnout. Některé formy státní intervence nevyžadovaly žádné státní výdaje. Politici a státní úředníci mohli pracovat s regulačními plány, s přiděly surovin (což mělo v poválečné Evropě velký význam), mohli kontrolovat přístup k cizím měnám, aby tak přinutili šéfy průmyslu přijímat potřebná rozhodnutí. Ve Francii se plánování snažilo soustředit hlavní zdroje na určitá průmyslová odvětví a podporovat hospodářskou koordinaci, ale přílišné nadšení pro *étatisme* této nové instituce nebylo na místě. Monnet zdůrazňoval především neoficiální psychologický moment svých modernizačních projektů. Jeho snahou bylo vyvolat v život „mystiku plánování“ – jeden americký návštěvník poznamenal, že konference průmyslníků, svolávané pod patronací Plánovacího komisariátu, připomínaly „setkání obrozeneckých kazatelů“.⁹

Jinde byly státní zásahy méně rigidní. V Británii nevznikly žádné nové instituce či úřady. Státní úředníci pracovali s existující legislativou (např. se zákonem o územním plánování) nebo s válečnými regulačními předpisy, které zůstávaly v platnosti, ale tyto nástroje bývaly dost často používány nesystematicky. Např. průmyslový management v Coventry, kde válečný rychlý rozvoj přitahoval zvláštní pozornost státu, zjistil, že vládní rozhodnutí z některých továren dělníky vyhánil, zatímco jiné jsou zavaleny státními zakázkami.¹⁰ Rozdíl mezi Británií a Francií nespočíval v tom, že posledně jmenovaná

plánovala a první nikoliv, ale v tom, že ve Francii bylo veškeré plánování pod centrální kontrolou, kdežto v Británii nikoliv.

Nejzvláštnější státní intervenci prožívala Itálie, kde si Agentura pro rekonstrukci průmyslu (IRI) udržovala kontrolu nad akcemi velkého množství podniků. IRI však nebyla novou institucí, vznikla již v roce 1933, kdy měla spíše bojovat proti korupci než podněcovat modernizaci. V jejím čele nestáli lidé s jasnou představou, spíše to bylo bojiště, kde italská podnikatelé a politici zápasili o co nejvyšší moc a o distribuci zdrojů ve prospěch svých klientů. Postavení IRI vůči soukromému a státnímu sektoru bylo nejednoznačné. IRI sice vlastnila ve společnostech podíly, ale ne vždy rozhodující kontrolní balík. Navíc byla IRI sama kontrolována soukromými společnostmi, které vlastnily její akcie. Jeden komentář tehdy uvedl: „Lze se oprávněně ptát, zda italský stát kontroluje IRI, nebo zda je tomu naopak“.¹¹

V určitém ohledu je soustředění na roli státu v řízení hospodářství po roce 1945 ošidné – velice často totiž neexistovala jasná dělicí čára mezi státním a soukromým podnikáním. V řadě států kontinentální Evropy se hospodářská politika nevyznačovala ustavením státní autority nad průmyslem, ale spíše sblížováním obou. Toto sblížování vyplývalo částečně ze změn samotného státu: byla zřizována nová ministerstva, která se měla zabývat ekonomikou, a do jejich čela byli jmenováni podnikatelé. Také soukromý sektor se měnil. Malé společnosti, řízené samotným vlastníkem, jehož kapitál byl ve stálém ohrožení a jenž musel veškerý volný čas věnovat „papírování“, se mohly cítit státu velice vzdálené. Velké podniky vedené manažery, jejichž osobní majetek ohrožen nebyl, si mohly dovolit podstatně větší volnost. Některé společnosti měly oddělení, která se starala o styk s úřady nebo vypracovávala dlouhodobé plány, které byly souběžné se státním plánem. Někteří manažeři se rekrutovali z bývalých státních úředníků.

Věci komplikovalo znárodnování. Znárodněné společnosti vlastnil stát a v jejich čele dost často stáli lidé s politickými vazbami. Tyto podniky byly většinou řízeny značně konzervativně – důraz byl kladen na jistotu zisku. Vedoucí osobnosti znárodněných podniků seděly vedle svých protějšků ze soukromého sektoru v zaměstnavatelských komorách: všichni měli podobné problémy se zaměstnaneckými spory, ve státních podnicích docházelo často ke stávkám, manažeři přecházeli ze státních podniků do soukromých a opačně. Sdružení podnikatelů se snažila zmenšit propast mezi státním a soukromým sektorem, pokoušela se prosadit dlouhodobější a kompetentnější pohled na podnikatelské zájmy, než jaký zastávali soukromníci. Státní pravomoci, jako třeba přidělování strategických surovin, byly často převáděny na sdružení soukromých výrobců. Rovněž státní statistiky byly závislé na těchto sdruženích.

Za těchto okolností bylo důležitější zformovat elity, které by stály nad dělením na státní a soukromý sektor, než dále rozšiřovat moc státu. Vytvoření takovýchto elit se dobře povedlo Velké Británii a britský příklad pak pomáhal vývoji na kontinentu. Státní služba v Británii nedoznala ani po válce žádných větších změn – zůstávala stejná od Northcote-Trevelyanových reforem z poloviny 19. století. Typický státní úředník byl i nadále uctivý *wykhamista*, který uměl dobře skládat řecké hexametry a dokázal luštit křížovky v *The Times* – takovéto postavy se objevují v románech Iris Murdochové (která sama strávila nějakou dobu na ministerstvu financí, než se vrátila na Oxford učit řeckou filozofii). Britští průmyslníci naproti tomu měli jen málokdy vysokoškolské vzdělání – ještě v roce 1970 mělo jen 40 % podnikových manažerů vysokoškolský diplom.¹² Mnozí z nich vyrůstali v malých městech a v jednání se státními úředníky byli nejistí a neuměli se dobře vyjadřovat. Pokud byla v Británii nějaká vrstva, která dokázala vytvořit společenskou elitu, pak to byla vrstva bankéřů, kteří měli podobné vzdělání jako státní úředníci a politici, měli dostatek společenského sebevědomí a dokázali jednat se státními úřady.

Mnohem výrazněji se ekonomická elita formovala ve Francii. Přední ústavy poskytující špičkové vzdělání – *grandes écoles* – vychovávaly jak adepty pro vedoucí funkce ve státních úřadech, tak i kandidáty pro vrcholový průmyslový management. Znárodnění a vzrůstající úloha obchodních asociací v hospodářském životě pro ně vytvořily po roce 1945 nové příležitosti. V roce 1945 byla založena nová výběrová *grande école* (*École Nationale d'Administration*) a její absolventi se dostávali na vlivná místa právě kolem roku 1958, kdy silně centralizovaný stát tzv. páté republiky doprovázela nová role velkých společností.¹³ *Pantouflage*, kdy vyšší státní úředníci získávali významná místa v soukromém sektoru, se stávalo stále častějším jevem.

V ostatních zemích se hospodářská elita nedefinovala tak výrazně. V Itálii se podobně jako ve Francii pohybovala určitá skupina lidí mezi státní službou, politikou, znárodněným průmyslem a soukromým sektorem. Ve Francii tuto elitu spojovalo především vzdělání a důraz na „apolitičnost“ a pýcha na „nezávislost a odbornost“ rozhodování. V Itálii naopak ekonomické elity spojovaly politické vazby – většina z nich byla členy křesťanskodemokratické strany a jejich moc vycházela z podpory křesťansko-demokratických politiků. Jejich hospodářské zásahy velice často směřovaly k prospěchu stranických klientů. Německý stát hrál v ekonomice mnohem menší úlohu, než tomu bylo ve Francii a Itálii, což ale vůbec neznamenalo, že by kapitalismus nepostupoval koordinovaně. Obchodní asociace své členy školily, dodávaly jim odvahu a vedly je k disciplíně; v některých případech přerozdělovaly zdroje a dotovaly určité důležité výroby.¹⁴ Právě v těchto průmyslových organizacích bychom nejspíš

nalezli ekonomickou elitu. V Německu měl stát omezenou roli i proto, že průmyslníci zde byli tradičně dobře organizováni, což jim dovoľovalo jednat ukázněně a disciplinovaně, aniž je k tomu musel nutit stát.

Moc ekonomických elit téměř všude rostla, což byla odpověď na podmínky války a autoritativních režimů. Dost často bylo hospodářství řízeno institucemi, které sdružovaly výrobce sice pod vlajkou státu, ne však pod jeho kontrolou. V několika případech, jako už vzpomentá IRI, přežívaly tyto instituce i v poválečných letech a jejich dědictví zůstávalo živé i poté, co byly formálně zrušeny. V Německu se vojenské okupační úřady rozhodly vyřadit ze hry všechny hospodářské subjekty nějak spojené s nacismem, ale i poté, co tyto podniky a instituce byly zrušeny, jejich duch a síť vazeb, kterou vytvořily, působily dál.

Politické trauma z období 1933–1945 občas semklo ekonomickou elitu dohromady (neboť nic nespojuje muže pevněji než sdílené vzpomínky, o nichž nechtějí hovořit s nezúčastněnými). V Německu průmyslníci často sloužili pohromadě v různých nacistických organizacích a doba, kterou strávili později ve vězení, jim umožnila tyto osobní kontakty obnovit.¹⁵ Ekonomické organizace často nabízely takovýmto mužům diskrétní zázemí, avšak s vyloučením otevřené politické kariéry.

Vztahy mezi válečnou zkušeností, autoritativní vládou a konsolidací hospodářského života se nejdramatičtější zobrazily ve Francii. Vichistický režim a hnutí odporu elitu spíše semkly, než rozdělily. Komunikace uvnitř francouzské elity zůstávala po celou válku otevřená a překračovala dělicí čáru mezi Vichy a hnutím odporu. Po válce se začaly splácet služby a nastoupila pomoc – často ti, kteří byli vichistickým režimem ochráněni, teď pomoc vraceli. Georges Villiers zachránil před popravou prefekt Lyonu André Boutemy. Po válce se Villiers stal prezidentem *Conseil National du Patronat Français* (dílem za své zásluhy v odboji), a když byl Boutemy jako pétainista potrestán ztrátou zaměstnání, Villiers přispěchal svému někdejšímu zachránci na pomoc a zařídil, aby byl Boutemy zaměstnán jako šéf *Centre d'Etudes Économiques*, kde se přidělovaly politikům příspěvky z obchodních nadací.

Armády a zbrojení

Sektor, v němž byly evropské poválečné vlády obzvláště aktivní, byl spojen s armádou. V době, která následovala po skončení 2. světové války, většina zemí snížila své vojenské výdaje, ale prakticky všechny je zanedlouho opět zvýšily a pak je udržovaly na úrovni, jaká byla běžná v předválečném mírovém období. Některé státy, například Nizozemsko, které byly před válkou neutrální, vstoupily do západní aliance. V období od 1949 do 1968 se holandské

vojenské výdaje ročně zvyšovaly o 4,9 procenta. Britské, francouzské a holandské snahy uchránit svá rozsáhlá impéria před nepokoji a povstáními měly tato vydání zdůvodňovat.

Vojenské výdaje měly různou podobu. Někdy to znamenalo udržování početné armády odvedenců, kterou bylo třeba živit, šatit a vybavit; v každém případě však bylo nutné zajistit zbrojní vybavení, což zvyšovalo požadavky na další odvětví výroby – na hutnictví železa a oceli a na strojírenství. Obzvláště velké byly vojenské výdaje ve Francii a Británii – obě země usilovaly vyvinout a vyrobit nezávisle na jiných mocnostech atomovou bombu. Toto úsilí nutilo obě vlády, aby věnovaly poměrně velkou část svých výdajů (1–1,5 %) na výzkum a vývoj.¹⁶

Vojenské výdaje byly přijímány různě. Američtí hospodářští historikové někdy hovoří o „vojenském keynesianismu“,¹⁷ který přesvědčil americké obchodní kruhy, aby tolerovaly vysoké státní výdaje po dobu, kdy sledovaly vojenské, nikoliv civilní účely. Bylo to přijatelné, protože to zajišťovalo práci ve smluvním soukromém sektoru a nevedlo to k přerozdělování bohatství. Tento názor ale nepodporovala Evropa, kde obchodní kruhy byly spíše ochotny přijmout vládní výdaje směřující na čistě civilní cíle. Vojenské výdaje s otevřenou náručí vítala průmyslová odvětví, která z nich měla přímý zisk – ale nebylo to vždy pocíťováno jako nevyhnutelná součást kapitalistické ideologie – v Británii to byla v letech 1945–1951 labouristická vláda, která přijala hlavní rozhodnutí ve prospěch vysokých vojenských výdajů. Opozice brojící proti vysokým výdajům přicházela dost často naopak zprava nebo z kruhů bohatých vlastníků. Bylo tomu tak zejména ve Francii, kde představitelé obchodních kruhů, malých podniků a zemědělců kritizovali vysoké daně a stěžovali si, že jejich členové z vojenských kontraktů nezískávají nic. V roce 1951 *Front Économique* naváděla francouzské voliče, aby se postavili proti růstu vládních výdajů (včetně výdajů vojenských). V roce 1952 Paul Antier, vůdce Rolnické strany, rezignoval na protest proti rostoucím zbrojním výdajům na místo ve vládě.¹⁸

Ve Francii mělo podnikání a vojenství dlouhou tradici společných zájmů. *École Polytechnique*, odkud vycházela převážná část ekonomické elity, byla vlastně vojenská škola. Po druhé světové válce však platy v armádě silně poklesly a podíl absolventů polytechniky, kteří chtěli vstoupit do armády, se snížil na pouhé jedno procento. Důstojníci se cítili být vyloučeni z poválečné prosperity, mnozí odcházeli do koloniálních služeb, kde byla životní úroveň zvyšována zvláštními příplatky, různými výhodami a levným služebnictvem. Rozhodnutí Francie odejít počátkem 60. let z Alžírsko znamenalo obrat jak ve sféře vojenské, tak ekonomické. Z vojenského hlediska to znamenalo odmítnutí konvenční války, spoléhající na pěchotu, a nasazení jednotek s vysoce vyspělou technikou, kdy dominovalo letectvo, a ve hře se ocitly i nukleární

zbraně. Z ekonomického hlediska to pak znamenalo odchod z chráněného koloniálního trhu, který přál průmyslovým odvětvím jako např. textilní výrobě, a začlenění do náročnějšího evropského trhu, kde vládla ostřejší konkurence. Odpůrci francouzského odchodu z Alžírka se spojili s opozičním velkým kapitálem – důstojníci ostře vystupovali proti vlivu CNPF a *capitalisme apatride*, někteří komentátoři hovořili o „vojenském *poujadismu*“. Generálský puč v roce 1961 byl vzpourou jak proti dekolonizaci, tak proti modernizaci kapitalismu. Vojenské výdaje statisticky ilustrují nebezpečí přibližování hospodářské minulosti – výdaje sice zvedají výši hrubého domácího produktu, ale prosperita evropského obyvatelstva neroste. Výdaje na armádu sice pomohly zvýšit zaměstnanost a brzdily ekonomický pokles, ale v době svého rychlého růstu a napjatého pracovního trhu odčerpávaly zdroje průmyslovým odvětvím, která zásobovala civilní spotřebitele. Některé údaje navíc dosvědčují, že z dlouhodobého hlediska neměly vojenské výdaje příznivý dopad na produktivitu práce. Nejúspěšnější z velkých ekonomik, Spolková republika Německo, měla vojenské výdaje minimální, v nejméně úspěšné Velké Británii byly tyto výdaje vysoké. Tyto deformující účinky byly vyvolány změnami v rovnováze sil. Západní spojenci vyhráli druhou světovou válku i tím, že podřídili čistě válečné koncerny (vyrábějící prvotřídní zbraně) obchodním koncernům (s levnou a rozsáhlou výrobou), ale Západ nemohl doufat, že po dobu trvání studené války bude moci využívat strategii masové výroby. To, že se SSSR najednou změnil ze spojence spíše v nepřítele, znamenalo, že Západ, který vždy měl v zázemí méně vojenských jednotek než jeho protivníci, začal budovat strategii, jež dávala přednost kvalitě výzbroje před láci a efektivitou výroby.

Výdaje na zbrojení zvyšovaly tři skutečnosti: stále sofistikovanější technologie vedla k tomu, že početný a velice nákladný technický vývoj odstavoval dosavadní vybavení na vedlejší kolej. Za druhé: charakter výroby zbraní vyřazoval tuto výrobu z finanční kontroly, která byla v ostatních sektorech zcela běžná: nebylo možné nakoupit řízené střely v Číně jenom proto, že tam byly levnější, a sotva byste mohli klidně oznámit vojenským stíhačům, že vystřelovací záchranná sedadla byla vybrána na základě nižší cenové nabídky. A za třetí: vztahy mezi vojenským průmyslem a vládami se staly tak těsné; že vláda už nemohla nad touto produkcí provádět důslednou kontrolu. Nevelký počet společností, které ovládaly válečnou výrobu, angažoval vysloužilé generály a státní zaměstnance, aby pečovali o vztahy se státními úřady. Eisenhowerovo varování před vznikem „vojensko-průmyslového komplexu“ sto procentně platilo nejen na Spojené státy, ale i na Británii a Francii.

Zemědělství

Ti, kdo se zasazovali o modernizaci hospodářství, se jen málo zajímali o zemědělství: první plán Jeana Monneta vůbec s tímto sektorem nepočítal. Přesto však ve většině západoevropských zemí zůstávalo zemědělství důležitým odvětvím – modernizace průmyslu mohla pokračovat jediné ruku v ruce s modernizací zemědělství. Hlavní důvod, proč bylo zemědělství důležité, byl politický. Zemědělci sice ve většině evropských zemí přispívali jen malým dílem k celkovému hrubému domácímu produktu, ale tvořili značnou část voličů. Politický význam zemědělství zvyšovaly i zvláštní okolnosti. Velká část průmyslové dělnické třídy v některých zemích (Francie, Itálie, Finsko) volila komunisty, což zvyšovalo důležitost hlasů zbývajících voličů, kteří podporovali vládnoucí koalici. Zemědělci byli obzvlášť důležití, protože dost často volili strany politického středu, které představovaly jazýček na váze, a také proto, že venkovští voliči (na rozdíl od buržoazie) byli dost často ve vztahu k politickým stranám značně nestálí. V těch zemích, kde většina dělníků volila pravidelně komunisty a buržoazie konzervativní strany, představovali zemědělci jednu ze skupin, jejichž voličská přízeň se dala koupit pomocí ústupků.

Zemědělství mělo dvě výhody. Ta první byla kulturní. Přetrvávání některých druhů farem a jejich produkce bylo velice důležité pro národní cítění mnoha Francouzů, Němců a Italů. Druhá výhoda spočívala v tom, že určité skupiny zemědělců měly privilegované vztahy s významnými politickými stranami, což bylo dáno spíše jejich schopností lobbovat než volební podporou, kterou byly s to zorganizovat. Názorným příkladem mohla sloužit Národní unie farmářů ve Velké Británii. Ačkoliv zemědělci představovali jen malou část voličů a britský systém dvou stran nedával malým rolnickým stranám takový vliv, jaký měly na kontinentu, Národní unie farmářů měla těsné kontakty s konzervativní stranou, což se mimo jiné projevilo i tím, že syn konzervativního ministra R. A. Butlera se stal vůdcem NUF.

Jaký vztah mohl mít osud zemědělství k osudu zbývajících částí západoevropské ekonomiky? Ochrana zemědělství na jedné straně vedla ke zvyšování daní a k vyšším cenám (což vedlo k požadavkům na vyšší mzdy nebo ke snižování poptávky po ostatním zboží). Zemědělství však nezůstávalo stát na místě, změny, kterými procházelo, byly usnadňovány modernizací průmyslu. Nejdůležitější takovou změnou byl nástup mechanizace. Poptávka po traktorech, kombajnech a automatických přístrojích na dojení prudce rostla a zajišťovala tak průmyslovou výrobu.

Se zemědělskou mechanizací šel ruku v ruce mohutný odliv mladých mužů z venkova – odcházeli do průmyslu ve městech, je však těžké rozsoudit, co byla příčina a co následek. Začali zemědělci s mechanizací proto, že se živá pracovní síla stala v zemědělství vzácnější a dražší, anebo mechanizace

připravila lidi o práci a vyháněla je z venkova? V žádném případě nelze vztah mezi mechanizací a urbanizací vyjádřit pouhými statistickými údaji. Venkov dost často přitahoval v období mezi dvěma válkami, kdy se sem lidé uchylovali před nejistotou měst, navíc si zde člověk mohl být jistý, že nezemře hladu. V 50. letech ale takovéto úvahy pozbyly smyslu – města se naopak po válce stala velice lákavým prostředím. Ve 30. letech byla kultura mladých lidí často spojena s venkovem – trempování, kempování a pikniky. V 50. a 60. letech se mladá kultura nahnula do měst – do tanečních sálů, diskoték a kin.

V řadě případů ale byla migrace mladých mužů do měst reakcí na odchody žen. Už v meziválečném období, kdy hospodaření ještě bylo pro mladé muže zajímavou prací, odcházely ženy do měst a po druhé světové válce se jejich migrace ještě více zvýšila. Mechanizace a lepší organizace práce v zemědělství vytlačovaly ženy na okraj, konzumní styl života, který ženám vnucovaly barevné magazíny a reklamy, nešel dohromady se zablácenými holinkami a hromadami hnoje. Odchody žen ve svém důsledku znamenaly, že muži, kteří se rozhodli na venkově zůstat, byli odsouzeni k celibátu.

Jestliže ti, kdo venkov opouštěli, to dost často nedělali kvůli penězům, pak ani u těch, kdo na venkově zůstávali, nebyly peníze hlavním důvodem. Ti, kdo odcházeli, byli většinou velice mládí – šlo vesměs o mladší syny hospodářů a o zemědělské bezzemky – a měli nepatrnou naději, že získají zemědělskou půdu. Doma zůstávali obvykle starší a majitelé, u nichž citový vztah k zemědělské práci byl silnější než finanční úvahy. V některých oblastech rodiny život na vesnici dotovaly vedlejší činností – někteří z členů rodiny pracovali určitou dobu v blízkých továrnách. Jiní sedláci našli doplňkový zdroj příjmů v poskytování služeb a ubytování pro turisty. Farmáři nezřídka žili v podmínkách, které by městští obyvatelé považovali za živoření. Je však obtížné bezprostředně srovnávat životní úroveň ve městech a na venkově. Zemědělci sice netrávili dovolené s Club Med, ale žili ve volné přírodě, kde byla spousta svobodného prostoru, zatímco ve městech ceny pozemků neustále vzrůstaly. Zemědělci si někdy mezi sebou dokonce vyměňovali zboží a služby, což je činilo nezávislejšími na penězích. Ještě v roce 1968 sociologové zjistili, že v bretaňských vesnicích se hodnota vyjadřovala častěji konkrétními věcmi, počínaje litrem vína a konče koňem, než penězi.¹⁹

Energie

Průmyslová revoluce byla závislá na uhlí, přístup k němu určoval v 19. století oblasti největšího průmyslového růstu. Výroba se soustřeďovala kolem Ruru, v jižním Yorkshiru, Nordu, Pas de Calais a v belgickém Borinage. Uhlí zůstalo důležité i po válce, vlády podporovaly rozvoj uhelné těžby, která vy-

vrcholila po roce 1950.²⁰ Ale už se začaly hlásit o slovo i jiné energetické zdroje, což mělo dost dramatický vliv na evropskou průmyslovou geografii. Prosperita mezi roky 1945 až 1973 byla založena na levném benzínu, což vedlo k některým významným změnám v evropském hospodářství. Důležitost levných pohonných hmot pro masové rozšíření motorových vozidel je známá, ale benzin sehrál velkou roli i v mohutném rozvoji stavby lodí, a tím i ve výrobě oceli. Nejvýnosnějším podnikáním se pro evropské stavitele lodí stala výroba „supertankerů“. Na počátku sedmdesátých let vyráběla jedna švédská firma každých čtyřicet dnů jeden takový supertanker.²¹

Zásobování energií se rovněž změnilo objevem zemního plynu a vzestupem využívání elektřiny z hydroelektráren. Důležitým jevem se stala elektrifikace – podstatná část energií byla spotřebovávána právě v této formě – a přechod od přímého spalování uhlí k naftě, plynu a elektřině měl závažné důsledky: k dispozici byly energetické zdroje, jež byly důležité jak pro průmysl, tak pro domácí spotřebitele. Elektřina mohla být využívána jak pro tavení hliníku, tak pro spuštění televizoru, nafta se mohla použít v továrnách i pro pohon rodinného automobilu. To vše přineslo celkem hladký posun od růstu těžkého průmyslu v 50. letech k růstu výroby spotřebního zboží v letech 60. Elektřina a nafta usnadnily i některé malosériové výroby – přístup k energii už nezávisel na blízkosti parního stroje. Nové energetické zdroje přestěhovaly prosperitu mimo tradiční centra těžkého průmyslu – jejich transport byl jednodušší než transport uhlí a v některých případech se nové zdroje našly i tam, kde byl uhlí nedostatek (např. zemní plyn a hydroelektrárny v jihozápadní Francii). Oblasti bez zásob uhlí (Nizozemsko, Řecko, Norsko) začaly v poválečném období rychle vzkvétat, zatímco země silně závislé na těžbě uhlí (Británie, Belgie) postupovaly poměrně pomaleji.

Práce

Meziválečná ekonomika prokázala, že přebytek pracovních sil ještě nevede k hospodářskému růstu. Jarrow nepokládal masovou nezaměstnanost v 30. letech za výhodnou. Maďarsku a Řecku příliv uprchlíků ve 20. letech nepřinesl nic kromě velkých veřejných výdajů a politické nestability. Po roce 1945 podobné situace však často hospodářskému růstu napomáhaly, což svědčí o tom, že ekonomický vzestup po roce 1945 nelze vysvětlit jedinou příčinou – dostatek pracovních sil byl výhodou jen ve spojení s dalšími prvky podněcujícími růst. To, na čem především záleželo, nebyla velká nabídka pracovních sil, ale dostatek potenciálních pracovních sil. Příliš napjatý trh pracovních sil (konkrétně ve Francii) mohl bránit růstu, protože zaměstnavatelé v ekonomikách, kde byla vysoká míra zaměstnanosti, měli málo možností

reagovat na další zakázky a čelili stálému riziku, že dělníci budou využívat situace a požadovat vyšší mzdy. Keynes, který určitě nebyl zastáncem nezaměstnanosti jako hospodářského nástroje, předpokládal, že „zdravá“ ekonomika by měla mít míru nezaměstnanosti ve výši 3 až 6 procent – nezaměstnanost ve Francii v 50. letech jen zřídka přesáhla 2 procenta. Evropští zaměstnavatelé však měli jak možnosti, tak i schopnosti vyjednávat – věděli, že bude-li třeba, mohou získat potřebné počty pracovníků buďto na venkově nebo v zahraničí. „Rezervní armáda“ venkovanů a přistěhovalců má výhodu – na rozdíl od těch, kdo byli dlouhou dobu nezaměstnaní, je disciplinovaná a navyklá pracovat. Další výhodou je, že tito lidé nepožadují sociální podporu v době, kdy na své využití čekají.

Toky pracovníků v něčem připomínají staré koloniální poměry. Británie do roku 1970 přivezla 1 773 000 dělníků z Indie, Pákistánu a Irska. Ve Francii z celkového počtu dělníků-přistěhovalců přišla celá jedna třetina z někdejších kolonií v severní Africe. Imigrace z mimoevropských území byla provázena přistěhovalectvím z méně rozvinutých evropských zemí (Řecko, jižní Itálie, Portugalsko) do průmyslových měst. Přistěhovalci dělníci byli výhodní, protože neměli tak vysoké nároky jako příslušníci domácí dělnické třídy. Nově přichozí přijímali i „podřadnou“ práci, ale další generace už postupovala na zajištěnější a lepší místa. Přistěhovalci nebyli tak organizovaní jako jejich domácí kolegové a nebránili se tak důrazně nebezpečným pracovním podmínkám. Pouze v jediném měsíci, v červenci 1961, se v Turíně na stavbách stalo osm smrtelných úrazů; téměř všechny oběti pocházely z jihu.²² V prvních deseti poválečných letech došlo v belgických uhelných dolech k tisícům smrtelných nehod – ze tří čtvrtin šlo o imigranty. Italská vláda ve dvou případech zastavila emigraci do Belgie na protest proti nedostatečné bezpečnosti práce – z 262 horníků, kteří zahynuli při důlním neštěstí v Bois du Cazier v srpnu 1956, bylo 136 Italů.²³ Přistěhovalci ze zahraničí se ukázali pro rychlý růst obzvlášť užiteční – většinou šlo o mladé, zdatné a svobodné muže, kteří přispívali svou prací k růstu prosperity, aniž požadovali výhody, na nichž trvali domácí dělníci. Obzvlášť to platilo o zemích, které dovážely „gastarbeitery“ – ti nepožadovali ani státní občanství, ani právo na trvalý pobyt. Dělník, který pracoval špatně, nepodřizoval se mistrům a nerespektoval pracovní příkazy, riskoval ztrátu zaměstnání a pracovního povolení. V případě ekonomického poklesu mohla být podstatná část pracovních sil jednoduše poslána lodí zpátky do Turecka, Portugalska či Kalábrie. Zvlášť brutálně využívalo své „pracující hosty“ Švýcarsko. Oficiální statistiky zde vykazovaly velice nízkou nezaměstnanost (v období 1950–1969 to byla pouhá desetina procenta).²⁴ Švýcaři toho docílili tím, že měli dvojitý trh pracovních sil – rodilých Švýcarů, kteří měli zajištěná a výborně placená místa, a zahraničních dělníků, kteří byli placeni neskonale hůře a podle potřeby mohli být dovezeni či vráceni.

Tabulka č. 5: Přistěhovalci ve třech západoevropských zemích v období 1973–1974 (v tisících)

Odkud	Kam	Belgie	NSR	Francie
Alžírsko		3,0	2,0	450,0
Itálie		86,0	409,7	230,0
Jugoslávie		1,2	466,1	50,0
Maroko		16,5	15,3	120,0
Portugalsko		3,5	69,1	380,0
Řecko		2,0	268,1	5,0
Španělsko		30,0	179,0	270,0
Tunisko		2,1	11,2	60,0
Turecko		12,0	582,2	18,0
Ostatní (EHS)		40,0	156,0	69,0
Ostatní (ne EHS)		93,0	239,5	130,0
Celkem		289,3	2344,2	1782,0

Pramen: Lydia Potts: Světový pracovní trh: Dějiny migrace (1990), str. 147

Zvláštní úlohu sehráli v poválečné evropské ekonomice političtí uprchlíci. Z krátkodobého hlediska se tito lidé zdáli být hospodářsky méně žádoucí než ostatní migranti. Uprchlíci přicházeli ve velkém množství, tlak na ně vykonávaný byl politický, ne ekonomický, po svém příchodu potřebovali vysokou státní podporu, přicházeli s dětmi, ale i s ekonomicky aktivními rodinnými členy. Z dlouhodobého hlediska však političtí uprchlíci představovali velice výhodné skupiny. Obvykle přicházeli do země, k níž měli nějaký kulturní vztah (znali jazyk a měli školní vzdělání, jež bylo kompatibilní se vzděláním nové, hostitelské země), dokázali se silně identifikovat se svým novým domovem, a protože přišli o majetek i své sociální postavení, nescházela jim dynamičnost a podnikavost.

Existují dva přesvědčivé důkazy o prospěšnosti uprchlíků v poválečné Evropě. Ten první pochází z Německa. Po porážce Německa byl vyhnán velký počet etnických Němců z různých zemí východní Evropy, kde až do té doby žili: v roce 1960 představovali tito lidé 18,4 procenta z celkové německé populace. Poté, co se ve východních státech upevnily komunistické režimy, přišla další vlna uprchlíků směřujících na Západ – do roku 1960 uprchlo jen z NDR kolem tří milionů lidí do NSR. Tito uprchlíci se stali vážným problémem, protože byli závislí na státní podpoře; část z nich byla závislá na státních penězích i později, protože se z nich stali zaměstnanci státního sektoru (v poslední fázi čtvrtina všech státních zaměstnanců byli vyhnanci z východní

Evropy).²⁵ Přesto však mnozí z těchto uprchlíků znamenali pro německé hospodářství dobrodiní. Řada z nich chodila do německých škol a díky sociálnímu a národnostnímu rozvrstvení v Československu a Polsku měla kvalitní vzdělání nebo zkušenosti z podnikání. Tyto přednosti se postupem času dále zvýrazňovaly: ti, kdo se odhodlali k útěku z komunistických režimů, byli většinou přesvědčeni o přednostech kapitalismu a to, že se nerozpakovali emigrovat, svědčilo o jejich životním dynamismu. Značná část uprchlíků byli mladí lidé na počátku svých nejproduktivnějších let. Docházelo ke kuriózní situaci. Východoněmecká vláda mohutně investovala do vzdělání – mezi rokem 1951 a 1954 se zvýšil počet lidí s vyšším vzděláním z 28 000 na 57 000, ale převážná část těchto lidí skončila na Západě. Poválečné Západní Německo vydávalo na vzdělání méně peněz než předválečná výmarská republika²⁶ – jeden ekonom v roce 1957 vypočítal, že uprchlíci z NDR s sebou přinesli vzdělání v hodnotě 22 500 milionů marek.²⁷ Postavení berlínské zdi v roce 1961 zpomalilo příliv čerstvých pracovních sil do NSR, roční přírůstek pracovních sil poklesl z 1,5 procenta na pouhých 0,4 procenta²⁸ – ovšem ti, kdo se dostali přes ostnaté dráty a střelbu ze samopalů, prokázali obzvláštní schopnosti a odvahu, což byly pro expandující ekonomiku obzvlášť užitečné vlastnosti.

Také Francie do sebe absorbovala přílivovou vlnu uprchlíků, když v roce 1962 evropsí usedlíci (*pieds noirs*) opouštěli Alžírsko, které se domohlo nezávislosti. Od dubna do září 1962 připlulo do francouzských přístavů celkem 865 000 těchto lidí (95 000 jich opustilo Alžírsko již v roce 1959). Tento příliv se zpočátku zdál být pohromou – vše se odehrálo ve velice krátkém čase a lidé se nahrnuli jen do několika málo míst, hlavně do Marseilles. *Pieds noirs* přišli prakticky o veškerý svůj majetek – mnohým bylo dovoleno vzít si s sebou na evakuační loď pouze dva kufrы. Nová alžírská vláda nedodržela svůj slib a nezplatila kompenzace za majetek ponechaný v zemi a de Gaulleova vláda odmítla podílet se na úhradách. Spoluobčané často pokládali *pieds noirs* za gangstery a teroristy – rozhodně nepatřili k ekonomické elitě. Většina z nich pracovala v Alžírsku na úřednických místech nebo jako obchodníci – v nových podmínkách takovéto šance neměli.

Proti veškerému očekávání však měli *pieds noirs* velice blahodárny vliv na francouzskou ekonomiku. V době, kdy francouzské hospodářství nutně potřebovalo pracovní síly, je zoufalé okolnosti přinutily přijmout jakékoliv místo, jež se nabízelo (často i málo kvalifikovanou práci v továrnách). A protože neměli co ztratit, nebyli tak vybíraví jako většina Francouzů. Nemohli spoléhat na to, že obdrží úřednická místa – ta byla rezervována pro ty s plnou kvalifikací a správnými kontakty – jejich jedinou nadějí uchytit se bylo vlastní podnikání. Uspěť za takovýchto podmínek záviselo v první řadě na životním elánu, relativním mládí a v druhé řadě na usnadnění kulturní asimilace – *pieds noirs* sice neměli stejnou kvalifikaci jako jejich francouzští krajané, ale mlu-

vili stejným jazykem a nebyli ohrožováni předsudky. Kromě toho měli dvě vlastnosti pro podnikatele velice důležité – silné vzájemné vazby a hlubokou nedůvěru ke státu. Ve Vaucuse v roce 1963 pracovala jedna třetina *pieds noirs* ve veřejném sektoru a necelá jedna šestina z nich měla vlastní živnost – o deset let později tomu bylo naopak! Jeden z těchto lidí se vyjádřil pregnantně: „Byli jsme odsouzeni k úspěchu, protože jsme neměli žádnou půdu, a proto jsme neměli co ztratit.“²⁹

Vzdělání ovlivňovalo i upotřebitelnost a kvalitu pracovní síly. Mezi roky 1945 až 1975 se prakticky ve všech zemích zvýšila hranice ukončení školní docházky (v Británii se věková hranice zvýšila ze čtrnácti na patnáct let a později na šestnáct). Z krátkodobého hlediska se tím zmenšil počet pracovních sil, ale z dlouhodobějšího pohledu to napomáhalo růstu produktivity. Je však obtížné posoudit, jaký dopad na poválečné hospodářství vzdělání mělo. Výdaje na vzdělání nám mnoho neřeknou. Západní Německo, jež mělo jednu z nejúspěšnějších ekonomik a jehož dělnictvo bylo všeobecně považováno za vysoce kvalifikované, vydávalo na vzdělání mnohem méně než ostatní země. Také údaje o průměrné délce školní docházky nemají velkou vypovídací hodnotu. Ve vysoce centralizovaném francouzském vzdělávacím systému bylo na místě předpokládat, že děti, které strávily ve škole určitý počet let, budou mít po celé zemi přibližně stejné znalosti. Naproti tomu v Itálii děti, které se s rodiči přestěhovaly z jihu na sever, musely často opakovat ročník, protože měly jazykové problémy.

Ekonomická hodnota vzdělání ale nebyla vždy tak jednoznačná, jak prohlašují lidé, jejichž živobytí je závislé na studiu tohoto problému. Co největší rozšíření základní gramotnosti pravděpodobně přináší dobré výsledky a řada ekonomik skutečně těží z toho, že zaměstnává množství lidí, kteří mají doktorát z fyzikálních věd. Mnohé typy vzdělání nepřinesly v poválečné Evropě téměř žádné výsledky. Mnohé univerzity se staraly více o svou prestiž než o užitečnost výuky – sociolog Pierre Bourdieu tvrdil, že posláním vyšších vzdělávacích institucí je poskytovat buržoazii „kulturní kapitál“ a tím jí umožnit přístup k určitému postavení. Velká expanze univerzitního vzdělávání během 60. let příliš nepomohla – značná část tohoto boomu byla vyvolána touhou rodičů z nižších středních vrstev mít vysokoškolsky graduované děti, ne ekonomickou potřebou vychovávat víc odborníků. Přeplněné univerzitní posluchárny neposkytovaly příliš kvalitní vzdělání a obory, na které se hlásilo nejvíce studentů (společenské vědy), nebyly ani užitečné pro zaměstnavatele, ani příliš prestižní. Absolventi nově zakládaných univerzit byli v obtížném postavení. Jen málokterým se podařilo uchytit se v lukrativních a perspektivních profesích, zaměstnání, která byla běžná pro jejich rodiče, je nelákala. Docházelo tak k nadměrnému růstu počtu „bílých límečků“ ve veřejném sektoru: v roce 1988 pracovalo jen 9 % Dánů majících „teoretické“ vzdělání ve

firmách vystavených konkurenci – 60 % ostatních bylo zaměstnáno ve veřejném sektoru.³⁰ Ale i v soukromém sektoru přicházeli absolventi do oddělení (např. personalistika nebo marketing), která víceméně kopírovala činnost státních úřadů. Jednotlivci, kteří nejvíc napomáhali ekonomickému rozvoji – zakladatelé nových podniků – dost často neměli vyšší formální vzdělání: seznamy malých podnikatelů v Itálii na počátku 80. let ukazují, že jejich značná část začínala životní kariéru jako manuální dělníci, poté co nejpozději ve čtrnácti letech ukončili školní docházku.³¹

Pro rozvoj ekonomiky bylo pravděpodobně nejužitečnější odborné školství. V Německu byl systém těchto odborných škol široce uplatněn, v Británii tomu bylo naopak a nezlepšilo to ani úsilí vlády situaci vyřešit. Tzv. Butlerův vzdělávací zákon z r. 1944 umožňoval volbu tří typů středních škol – moderní, technické a jazykové – ale v praxi se rozdíl stíraly. Nejnadanější děti nastupovaly do jazykových škol, které obvykle nabízely vysoce akademické vzdělání (studium klasických jazyků bylo stále pokládáno za vrchol). Méně úspěšní byli přijímáni do „moderních“ škol. V 60. letech byly učiněny pokusy zavést školní vzdělání blízké praxi, skončily však neúspěchem. Polytechniky, jež původně měly poskytovat aplikované znalosti, se rychle přeorientovaly na humanitní a společensko-sociální výuku – zčásti proto, že takováto výuka byla nejlevnější. Technická učiliště a průmyslovky, určené pro děti opouštějící v šestnácti letech nižší stupeň, získaly záhy pověst útočišť pro neukázněné a málo snaživé žáky.

Jinde bylo odborné a technické vzdělávání úspěšnější, ale v žádné zemi se nestalo všelékem, jak někteří odborníci očekávali. Odborné školství plnilo pro dělnickou třídu podobnou funkci jako vyšší vzdělávání pro horní vrstvy buržoazie: chránilo privilegia a zakonzervovalo existující sociální strukturu. Odborné školy se stále více stávaly monopolem druhé generace mužských potomků dělnické třídy. Třebaže se pro rychlý technologický vývoj staly technické dovednosti a znalosti nezbytností, bylo nesnadné předvídat, které z nich budou v budoucnu rozhodující. Tranzistorová rádia vyřadila ze hry celou jednu generaci opravářů rozhlasových přijímačů a mladí chlápci a děvčata, kteří se v 60. letech učili technickému kreslení nebo těsnopisu, byli ještě před dosažením penzijního věku nahrazeni počítači.

Koncentrace výroby

Většinou se předpokládá, že moderní hospodářství je vytvářeno velkými společnostmi, které prosperují díky hromadné výrobě a výsledkům nákladného výzkumu a modernímu vybavení. Velké společnosti většinou řídí neosobní, racionalističtí manažeři, ne přízemní a nedovzdělaní příslušníci drobné bur-

žoazie. Evropský hospodářský růst byl doprovázen koncentrováním průmyslu, ale tento proces nebyl nikdy úplný, jak mnozí očekávali – mnoho malých podniků dokázalo s úspěchem přežít, zejména ve Francii a Itálii. A vůbec nelze tvrdit, že malý znamená automaticky nevykonný a zaostalý. V Itálii byl prudký hospodářský růst spojen s řemeslnickými dílnami a rodinnými podniky, zatímco velké firmy, především na jihu země, byly prolezlé korupcí, byrokracií a politickým kamarádšoftem.

Přežívání nebo naopak zanikání malých podniků byla do určité míry politická záležitost. Velké společnosti profitovaly z dobře organizovaného a dobře dotovaného lobbvání a z úzkých styků s některými lidmi ze státní administrativy, ale problémy jim způsobovala voličská důležitost malých výrobců a obecná nevraživost lidí vůči velkým podnikům. Drobní podnikatelé a obchodníci, ale i farmáři byli dost často nestálí voliči a dávali své hlasy malým stranám, jež byly rozhodující pro vytvoření koalice – jejich důležitost tak byla mnohem větší než pouhé jejich počty. Politický tlak, který tito voliči vykonávali, dost často přinesl malým podnikatelům daňové výhody nebo výjimky z nepříjemných regulačních opatření.

Přežívání malých podniků mělo i svůj hospodářský rozměr. Malé firmy mohly být pružnější než jejich velcí soupeři a rodinné podniky dokázaly přežít krizová období také proto, že v nich pracovaly manželky a děti za mnohem nižší mzdy, než bylo běžné. Pracovní síly v těchto malých firmách se většínou odborově neorganizovaly, kromě toho nebyly tyto živnosti tak zatěžovány předpisy o bezpečnosti práce. Tato větší volnost vyvěrala z vědomého rozhodnutí vlády poskytnout drobným živnostníkům výjimky (šlo o jasnou politickou spekulaci), ale i z toho, že inspektoři bezpečnosti práce k nim byli shovívavější. Někteří drobní výrobci leckdes těžili právě z koncentrace výroby – velké podniky mezi nimi hledaly subdodavatele, neboť byli levnější a pohotovější. Zvlášť to platilo o automobilovém průmyslu – velké automobily v Birminghamu, Turínu a Boulogne-Billancourtu byly obklopeny manufakturami, které dodávaly jednotlivé součástky.

Produktivita

Růst evropské ekonomiky byl spojen s kulturními proměnami. Evropské ekonomiky se odjakživa potýkaly s omezenými zdroji, a třebaže prosperita v posledních dekadách před první světovou válkou rychle rostla, Evropa nikdy nepoznala onen pocit nekonečných možností, který byl vlastní Americe s její otevřenou hranicí, prázdnou krajinou a národem přistěhovalců, kteří dosáhli štěstí prakticky z ničeho. V období mezi dvěma válkami Evropané zažili tlak hospodářské krize. Dědictví této zkušenosti mělo v různých zemích různé

podoby. Francie, která se vzpamatovávala nejpomaleji, byla zřejmě zasažena největším pesimismem ohledně budoucnosti hospodářských možností, zatímco v roce 1939 část britské střední třídy už zažívala situaci, která v lecčems připomínala poválečný ekonomický rozvoj. Němci zažili nejen obtíže hospodářské krize, ale také rychlou změnu spojenou s Hitlerovým „hospodářským zázrakem“, který v některých ohledech předjímá vývoj ekonomiky po roce 1945.

Všeobecně se však většina Evropanů domnívala, že blahobyt přináší spíše distribuce, obchod a ne výroba, že blahobyt jedné skupiny je dosahován na úkor jiných skupin a ekonomický růst – pokud ho vůbec lze očekávat – může být dosažen jedině obětováním současného blahobytu ve prospěch budoucích generací. Takovéto přesvědčení bylo vlastní mnoha evropským politikům včetně těch, kteří se nejvíce zasloužili o modernizaci. Francouzský ministerský předseda Pierre Mendès-France prohlásil, že „vládnout znamená vybírat“, a dodával, že takováto volba může přinést některým vrstvám francouzské společnosti řadu nepříjemností. Italští politici razili v roce 1949 heslo „více strojů, méně makaronů“, což bylo značně zavádějící, protože v Itálii, stejně jako v jiných západoevropských zemích, byla produkce pšenice výrazně dotována. Takováto stanoviska měla přesvědčit obyvatelstvo, že výhra na jedné straně znamená ztrátu na straně druhé. Více investic znamenalo menší spotřebu, úspěch zaměstnavatelů znamenal ztrátu u dělníků a rozmach moderního průmyslu znamenal pokles zemědělství a obchodu.

Po válce se pohled na ekonomiku značně změnil díky Američanům, kteří přišli do Evropy s Marshallovým plánem a prohlašovali, že je třeba soustředit se na výrobu, ne na distribuci, a hlavně chtěli tento pohled uplatnit v konfliktech mezi kapitálem a pracovní silou. Pokoušeli se přesvědčit evropské zaměstnavatele a odboráře, že mohou růst jak mzdy a životní úroveň, tak i zisky a že vztahy ve výrobě mohou mít podobu spolupráce k prospěchu obou stran. Americké pojetí „produktivity“ se však nesesetkalo s nadšením ani mezi dělníky, ani mezi zaměstnavateli (ostatně není jasné, jestli ji vůbec kdy přijali ve výrobě v Americe). Vzdor tomu ale 50. a 60. léta byla v Evropě charakterizována společným zájmem dělníků i zaměstnavatelů. Rostoucí prosperita rovněž přispěla k poznání, že problém město/dotenků, zaměstnávající meziválečné politiky, může být řešen rozumnými dotacemi a podporou zemědělství. A podobně i nevykonné, ale voličsky důležité drobné podnikání dostalo řadu výhod v těžké době, kdy velké společnosti zvyšovaly své zisky.

Posun od starých názorů o omezených zdrojích k novému pochopení rozšiřujících se příležitostí se odehrával dokonce i v nejméně očekávaných zákoutích evropské ekonomiky. Sicílie byla chudá a mafie se zde soustředila na problém nedostatku. Cílem této organizace nebylo napomáhat rozvoji bohatství, ale vymáčet co největší množství peněz z chudáků – jedním z prostředků

byla voda. Kontrola nad studněmi a prameny umožňovala mocným sicilským bossům vysávat peníze z rolníků, kteří museli zavlažovat vyprahlé pozemky – proto mafie sabotovala realizaci projektů, které měly přivést do krajiny více vody. Po válce se však objevila nová generace mafiánů. Ti sem nebyli vysláni Evropskou agenturou pro obnovu, ale poslalo je sem americké ministerstvo spravedlnosti, které vybralo obzvlášť dynamické „podnikatele“ z Chicaga či New Yorku a deportovalo je nazpět do země jejich původu. Američtí mafiáni se pokusili Italům vysvětlit výhody hospodářského růstu. Nestavěli se proti zavodňovacím projektům, naopak podporovali výstavbu velkých přehrad. Tímto způsobem měl mít prospěch z nových příležitostí každý – ovšem mafie, která dostávala tučné podíly z každé stavební smlouvy, na tom byla daleko nejlépe. Norman Lewis tuto proměnu popsal takto:

„Uvažování staré mafie se utvářelo ve feudální minulosti, kdy se nedostávalo na všechny, a nikdy se neosvobodilo od filozofie kontrolovaného nedostatku. A najednou se tu objevila expanzivní kapitalistická mladá mafie, která neměla trpělivost bavit se o restriktivních praktikách. Stará mafie vetovala přehradu, protože stovka ospalých starých lotrů byla z vody čerpané z artéských studní – noví mafiáni byli pro přehradu, neboť z kontraktů na jejich výstavbu jim přitékaly obrovské zisky. Ze stejných příčin chtěli stavět moderní silnice, mosty a dopravní systémy, podporovali rozvoj měst a veškerou expanzi průmyslu. Psychologicky nahlíženo don Calo Vizzini a jeho následovníci stále ještě žili v osmnáctém století, ne-li dokonce v době bronzové, zatímco jejich synovci právě dorazivší z Buffala, New Yorku nebo Kansas City byli nadšení a rozhodní muži našich dnů.“³²

Druhá kulturní změna, spojená s poválečným ekonomickým vzestupem, se dostavila s nárůstem „podnikatelských aktivit“. Podnikavost je těžko změřitelná vlastnost, často příznačná pro malé firmy a pro lidi ochotné pustit se do zakládání nových podniků. Zvláště důležité to bylo v Itálii, kde hlavní růst přicházel s novými nebo rozšiřujícími se rodinnými firmami; menší význam měla individuální podnikavost ve Francii, Velké Británii a západním Německu – všude tam drobné podnikání zůstávalo ve stínu velkých společností. Velké podniky si mohly dovolit riskovat, ale v praxi riziko, které podstupoval profesionální manažer předkládající správný radě nový projekt, nebylo stejné jako riziko jednotlivce začínajícího od nuly.

Mnozí z těch, kdo začínali podnikat, to nedělali na základě promyšleného rozhodnutí. Dost často, jako v případě *pieds noirs* ve Francii nebo Italů, kterým nedostatečné vzdělání nedovolovalo uplatnit se v zaměstnáních ve státním sektoru, podnikavost byla vyvolána nedostatkem jiných pracovních příležitostí a jejich ochota podstoupit riziko podnikání se zrodila spíše z ira-

cionálního hnutí myslí než z promyšleného plánu. Touha po nezávislosti a posedlost pracovní dokonalostí, vlastnosti, které vyvolaly v život nové rodinné podniky v dynamicky se rozvíjejícím severoitalském módním průmyslu, možná dodaly odvahu i „zaostalým“ bretaňským sedlákům, aby neopouštěli své majetky. Schopnost každé ekonomiky vyhledávat podnikavé lidi byla zvláštním způsobem spojena s národními kulturními tradicemi. Jeden irský historik dokládá, že spory o pozemková práva v průběhu 19. století způsobily, že irští zemědělci hledali cestu k prosperitě ne v investování, ale v úředních vyhláškách. Tato informace vypovídá o tom, že Irové nebyli v porovnání s obyvateli jiných srovnatelných zemí kontinentální Evropy nijak progresivní, ale na druhé straně uměli využívat možnosti, které nabízela státní zemědělská politika.³³

Ruku v ruce s novým vztahem k produkci se vyvíjel vztah k spotřebě. Růst ekonomiky byl závislý na ochotě lidí kupovat stále větší množství zboží a přistoupit na „nezbytnost“ věcí, které by jejich prarodičům připadaly jako rozmařilý luxus. Výsledkem byl nebývalý vzrůst prodeje určitých druhů spotřebního zboží. Nejpozoruhodnější nárůst v poválečném období byl dosahován společnostmi, jakými byl francouzský výrobce kuchyňských spotřebičů Moulinex nebo italská firma Candy. V roce 1947 Candy vyráběla jednu pračku denně, o deset let později každých patnáct vteřin.³⁴ Nejnázorněji se spotřeba zračila v rozmachu automobilové výroby: roční prodej aut ve Francii vzrostl z 1 595 000 kusů v roce 1959 na 13 280 000 v roce 1973.³⁵ Spotřebitelská ekonomika byla spojena s posunem od oborů průmyslové výroby typických pro 19. století – v 60. letech se zvýšení množství výrobků opíralo o plastické hmoty, elektroniku a lehký průmysl, nikoliv už o železo a ocel.

Vzrůstající ochotu nakupovat bylo možno zčásti vysvětlit napodobováním Ameriky. Propaganda kolem Marshallova plánu byla plná zpráv o vysoké úrovni spotřeby ve Spojených státech – obraz amerického konzumu přinášely hollywoodské filmy, plakáty s kokakolou, americké reklamní agentury předváděly Evropanům čisté bílé kuchyně, dálnice plné velkých aut a zdravím kypící blondýnky. Konzumerismus pomáhaly také vysvětlit velké sociální změny, např. sklon Evropanů žít v uzavřených rodinách. Rolnické a měšťanské rodové dynastie, jejichž blahobyt spočíval na dlouhá desetiletí trvající spořivosti a lakotě, se začaly vytrácet. Stále větší počet Evropanů se zajímal více o oblečení, hračky a prázdniny svých dětí než o jejich věno a dědictví.

Ke kultuře zvýšeného konzumu přispívala také ekonomickým růstem vyvolaná sociální mobilita. Mnozí lidé, kterým se začalo dařit dobře, znejistěli. Aristokracie a horní vrstvy buržoazie prokazovaly velice často své postavení hodnotami, které se nedaly koupit (přesněji nedaly se koupit za života jedné generace): rodinné paláce, zděděný rodinný majetek či kravata z prestižní

školy vypovídaly o společenském postavení těchto lidí ještě předtím, než nastoupili do prvního zaměstnání. Nová generace manažerů, podnikatelů a profesionálů byla jiná. Její představitelé si dost často přáli spíše se od prostředí svých rodičů distancovat, než se jím chlubit. Mnozí z nich pracovali v profesích (např. v marketingu či v reklamě), kde byly vnější vystupování i osobní zjev velmi důležité – charakterizovala je úroveň spotřeby. Michael Heseltine – který zbohatl podnikáním v realitách a vydavatelskou činností – ačkoliv vyrůstal ve velice skrovných, ne však zcela chudých podmínkách – charakterizoval svou generaci jako „rozhazovačné parvenu“. Jeden z toryovských grandů později na jeho adresu utrousil, že Heseltine „patřil k těm lidem, co si museli všechn svůj nábytek koupit“.³⁶

Nové finanční prostředí usnadňovalo získání určitých druhů zboží. Počet Evropanů, kteří měli bankovní konta, po druhé světové válce značně narostl a vypsat šek nebylo zdaleka tak bolestné jako vydávat těžce vydělanou hotovost. Rozmohlo se i vybízení lidí, aby si některé nákladnější komodity pořizovali na půjčky; v Británii se úroky připočítávané k pravidelným splátkám mohly odečítat z daňového příznání. Získat půjčku bylo snadné, protože ve středních vrstvách vzrůstal počet lidí s pevnou mzdou, a ti pak splňovali podmínky výše stanoveného příjmu.

Americký sociolog Daniel Bell tvrdil, že směřování ke konzumní společnosti bylo vyvoláno novým pojetím kapitalismu: kapitalismus 19. století byl založen na disciplíně a odříkání, ale poté, co dokázal s úspěchem řešit výrobní problémy a začal mít potíže s prodejem, se pozornost kapitalismu obrátila od výroby zboží k výrobě spotřebitelů. S tím ale vyvstaly vážné problémy, protože rozhodující kvality, které kapitalismus musel zdůrazňovat, aby udržel spotřebu – hedonismus, rozmařilost, rebelantství – se mohly dostat do střetu s hodnotami, na nichž byl kapitalismus postaven.³⁷ Tento rozpor byl dobře vystižen sloganem, s jehož pomocí se Salman Rushdie, tehdy pracovník londýnské reklamní agentury, pokoušel prodávat krémové dorty: „Ohavné, ale skvělé.“

„Kulturní protiklady kapitalismu“ se začaly projevovat i v Evropě – výrazně se projeví v činnosti francouzské společnosti Club Med, což byla vysoce zisková společnost zaměřená na organizování dovolených a prázdnin. Spoléhala na rostoucí příjmy francouzských manažerů a vedoucích pracovníků – její přitažlivost spočívala především ve schopnosti nabídnout klientům možnost vytrhnout se z každodenního tlaku kapitalismu. V některých kolóniích Club Med byly peníze nahrazeny perlami (které byly samozřejmě každému na začátku prázdnin prodány). Kuriózní propojení Club Med s revoltující mládeží v průběhu 60. let vyvrcholilo v roce 1968, kdy studentští rebelové napadli vedení společnosti a společnost odpověděla tím, že studentům nabídla bezplatné prázdniny ve svých zařízeních.

Spotřební kapitalismus v Evropě se nikdy neubíral stejnou cestou jako v USA. Kultura konzumu se vyvíjela jinak: na konci 60. let vydávaly francouzské firmy ze svého rozpočtu pouze 1 % na reklamu a inzerci. Rozšiřování kultury konzumu probíhalo v Evropě nerovnoměrně – nejdůrazněji se prosazovalo ve Velké Británii, kde už na konci 30. let se prodávalo značné množství automobilů a elektrických spotřebičů, ale celé velké oblasti Evropy – jižní Itálie, Španělsko, Portugalsko, Řecko – jí zůstávaly nedotčeny. Některé rysy ekonomického růstu vylučovaly určité části evropského obyvatelstva z konzumerismu. Přistěhovalečtí dělníci tísňáci se v ubytovnách si připravovali jídla na benzinových vařičích a posílali každou ušetřenou pencí domů do Kalábrie nebo Galway – ti rozhodně nekupovali nablýskané kuchyně. Ve vyspělých zemích odcházely stále větší počet stárnoucích lidí do důchodu, třebaže to znamenalo nižší příjem a odříkání si mnoha spotřebních lákadel. Někdy se staří a mladí lidé stávali účastníky zcela rozdílných ekonomik: staří se stěhovali na venkov a pokoušeli se rozpomenout na své venkovské kořeny (třeba jen pečováním o zahrádku), mladí lidé se naopak stěhovali za prací do měst. Mladí se snažili nakoupit si nové vybavení, zatímco staří lidé žili s tím, co už vlastnili. Ale určité části evropské společnosti se stavěly ke konzumnímu pojetí život s nedůvěrou, např. v britských dělnických klubech, mezi levicovými intelektuály a prakticky mezi veškerou evropskou aristokracií. Svou roli zde sehrávaly předsudky.

V jedné zemi mohly vedle sebe existovat různé spotřebitelské formy. Byl značný rozdíl ve výdajích pařížského úředníka a bretaňského rolníka: ten první se pohyboval v postpeněžní ekonomice bank a kreditních karet, kdežto ten druhý žil v ekonomice předpeněžní, kde se věci směňovaly a půjčovaly; první si pochvaloval moderní podobu peněžního styku, svět toho druhého se orientoval podle užitečnosti a tradice. Někdy zjevně podobné věci mohly u různých lidí sehrávat různou funkci. Platilo to např. o francouzských autech. Pro některé Francouze byl vůz symbolem nejvyššího společenského postavení – Roland Barthes ve svém slavném eseji opěvoval eleganci Citroënu DS – kdežto pro malého obchodníka nebo rolníka v odlehklém koutě Francie bylo auto existenční nezbytností, ne luxusem. Tito lidé mnohem raději kupovali ojetá auta v autobazaru než nablýskanou limuzínu. Ve vesnici Peyrane v kraji Vaucluse pouze dvě auta (jedno patřilo advokátovi a druhé řezníkovi) byla mladší než pět let – průměrná stáří zbývajících činilo dvacet pět let a jeden renault z roku 1923 měl přední kola z nákladního vozu a zadní z vinnohradnického postřikovacího stroje.³⁸

„Kulturní rozpory kapitalismu“ však v Evropě neměly takový dopad jako v Americe, protože velká část Evropy se nikdy neřídila protestantskou morálkou „pracuj a šetři“, o níž se Bell domníval, že měla rozhodující význam

pro raný kapitalismus. Chudí lidé neuměli šetřit, protože neměli z čeho. A v těch řídkších případech, kdy nějaké peníze měli, dávali přednost tomu, aby je použili na okázale projevovanou pohostinnost, ne na promyšlený spořicí program.

Závěry

Jedna věc je popsat evropský hospodářský růst a druhá vysvětlit jej. Lze namítnout, že řada věcí, které jsou obvykle hodnoceny v poválečné evropské ekonomice jako klady, se mohou za mírně pozměněné situace jevit jako slabiny. Nadbytek živé pracovní síly se v roce 1958 v Itálii jevil jako klad, ale ve 30. letech to ve Velké Británii byl zjevný problém a stejně tak i po roce 1975. Konzumní pojetí života pomáhalo v 60. letech dále umocňovat hospodářský růst, ale na konci 70. let vyhánělo nahoru inflaci. Často je obtížné posoudit, zda některé momenty vývoje byly příčinou či následkem celkového růstu. Prosadila se v evropském zemědělství mechanizace proto, že pracovních sil na venkově valem ubývalo, anebo lidé opouštěli pozemky a půdu proto, že je mechanizace zbavovala pracovních příležitostí? A podněcovali evropští výrobci růst proto, že byli podnikavější, anebo projeвили větší iniciativu jednoduše proto, že v rostoucí ekonomice se jim zvýšená iniciativa vyplatila?

Evropský hospodářský růst neměl pouze jednu příčinu – rychlou proměnu způsobilo propojení různých vývojových tendencí. Proměny sílily, protože nové návyky začaly působit jednak jako příčiny, jednak jako důsledky. Ekonomický růst nelze oddělit od širších vazeb. Události z let 1945–1975 nelze pochopit bez přihlídnutí k tomu, co se stalo před i potom – hospodářství bylo výrazně závislé na politickém a sociálním vývoji. Mnohé z ekonomických změn, jež byly považovány za žádoucí, byly spojeny s jinými změnami, které byly hodnoceny jako špatné. Ty skupiny, které z ekonomického hlediska získávaly nejvíc – *pieds noirs* ve Francii a východoevropští uprchlíci v Německu – měly nejsilnější důvod zapomenout na minulost. A právě vzpomínky na válku, nezaměstnanost a emigraci iniciovaly mnohé ekonomické přeměny.

Je jasné, že vzpomínky se měnily místo od místa a z generace na generaci. Tak Velšan, který se narodil v roce 1910 v Británii, byl na celý život poznamenán pocitem beznaděje a ponížení z masové nezaměstnanosti, zatímco muž narozený o několik let později v Coventry vstupoval po ukončení školy na poměrně nadějný trh pracovních sil. Druhá světová válka může být charakterizována jako období zajištěných pracovních příležitostí, silných odborů a solidních výdělků – z toho důvodu velká část dělnické třídy v Británii očekávala po roce 1945 dobrou životní úroveň. Naopak v Německu se vzpomínky na

masovou nezaměstnanost z počátku 30. let mísily s ještě horšími vzpomínkami na to, co následovalo poté. Odbojní dělníci, kteří prošli „převýchovou“ gestapa, vojáci, kteří přežili hrůzu porážek na východní frontě, a nejvíce snad dospívající chlapi a dívky, které formovala Hitlerova mládež – ti všichni byli zvyklí na tvrdou disciplínu a neočekávali prakticky nic.

Západní Německo dokázalo, že hospodářský úspěch může vyrůst ze zapomnění – nebo ze snahy zapomenout – stejně dobře jako z připomínání. Spolková banka pěstovala „paměť“ inflace z roku 1923, ale prokázala velký takt, pokud jde o činnost ústředních bankéřů po roce 1933 (39 % těch, kdo zastávali v období 1948–1980 vedoucí funkce ve státních bankách, byli bývalí členové nacistické strany).³⁹ Bavorský křesťanský sociál Franz-Joseph Strauss to v roce 1969 vyjádřil velice pregnančně: „Lidé, kteří dosáhli takových ekonomických úspěchů, mají právo, aby se jim stále nepřipomínala Osvětim.“⁴⁰

Na závěr je třeba dodat, že ekonomický rozmach je téměř vždy dosahován za určitou cenu. Pro mnoho lidí byla léta 1940–1950 dobou utrpení a těžké námahy a jen malých zisků. Statistiky nám toho řeknou málo o kulturních a psychologických škodách spojených s těmito ekonomickými proměnami. Vůbec to nebyla pouhá sentimentalita měšťáků, kteří si uvědomovali, že auto a coca-cola nejsou dostatečnou náhradou za to, co v průběhu této doby ztratili. Jeden italský dělník vysvětlil kvalitativní prvek hospodářského růstu: „Slunce a zdravý vzduch, to jsou, kamaráde, ty nejkrásnější věci, a až umřu, kdo mi vrátí všechny ty dny, které mi fabrika ukradla?“⁴¹

3] Politická dohoda

Na konci 40. let se zdálo, že se západoevropští politici vrátí k extrémní polarizaci 30. let. Ve Španělsku a Portugalsku vládly pravicové diktátorské režimy. Francie a Itálie měly velice silné komunistické strany, proti kterým stála bojovná antikomunistická uskupení, jako bylo gaullistické *Rassemblement du Peuple Français*. V Řecku zuřila občanská válka mezi pravicí a komunisty. Ale proti veškerým předpokladům se po roce 1948 politická nevraživost zmírnila. Demokratickým vládám se podařilo zbavit komunisty moci, aniž by samy padly nebo přešly k autoritativním režimům. Represe, které následovaly po vítězství antikomunistických sil v řecké občanské válce, nebyly – v porovnání s měřítkem doby 1914–1945 – nijak zvlášť kruté.¹ V polovině 70. let se dokonce i ve Španělsku a Portugalsku dostaly k moci volené vlády a v Řecku tzv. plukovnícký režim (1967–1974) nedokázal zničit demokratické základy, jak se mnozí obávali.

Velice obecně řečeno Evropa se sjednotila na základě demokratických a kapitalistických hodnot. Z mezinárodního hlediska byla tato konvergence do určité míry dílem druhé světové války, přestavby Západního Německa (pod vedením Spojenců, zvláště Američanů) a částečně i dílem studené války. Západní demokracie se vyprofilovaly proti společnému nepříteli a nalézaly společná stanoviska prostřednictvím takových organizací jako NATO, Organizace pro společnou spolupráci a Evropské hospodářské společenství.

Mnohé politické strany o sobě začaly uvažovat z celoevropského (nebo alespoň západoevropského) hlediska. Před válkou evropští politici dost často stavěli proti sobě „internacionální“ komunistické strany a pravicové nacionalistické strany. Po roce 1945 došlo ke změně. Nacionalisté se v očích většiny buržoazních politiků zdiskreditovali svou kolaborací s fašismem a nacismem a obhajobu národní nezávislosti (proti americké hegemonii) převzali komunisté. Několik evropských komunistických stran založilo internacionální organizaci – Kominformu – ale ta měla krátký život. Všichni dobře věděli, že „bratrská solidarita“ neznamena nic jiného než podřídit se příkazům Moskvy; ke konci 60. let však některé západoevropské komunistické strany začaly dávat najevo, že se jim takováto disciplína nelíbí. Sílily i mezinárodní vztahy nekomunistických stran – v roce 1951 byla založena nová Socialistická internacionála, která spojovala větší socialistické strany všech západoevropských zemí s výjimkou Itálie. Liberální strany spojovaly silné internacionální

18. J. J. Lee, *Ireland, 1912–1985: Politics and Society* (Cambridge, 1989), s. 304.
19. Norman Lewis, *Naples '4: An Intelligence Officer in the Italian Labyrinth* (1978).
20. Anthony Sutcliffe, *An Economic and Social History of Western Europe Since 1945* (1996), s. 147.
21. F. Jarraud, *Les Américains à Châteauroux (1951–1967)* (1981).
22. Harper, *American Influence and the Reconstruction of Italy*, s. 83–84.
23. *Ibid.*, s. 185.
24. Anthony Carew, *Labour Under the Marshall Plan: The Politics of Productivity and the Marketing of Management Science* (Manchester, 1987), s. 64. Tento Brown byl do roku 1950 oficiálně zaměstnancem Free Trade Union Committee.
25. Harper, *American Influence and the Reconstruction of Italy*, s. 124.
26. Carew, *Labour Under the Marshall Plan*, s. 102.
27. *Ibid.*, s. 14.
28. Michel Debré, *Trois Républiques pour une France: Mémoires, II, 1946–1958* (1988), s. 33.
29. Harper, *America and the Reconstruction of Italy*, s. 83.
30. Volker Berghahn, *The Americanisation of West German Industry, 1945–1973* (Leamington Spa, 1986).
31. *Le Monde*, 22 November 1997.
32. Lilly Marcou, *Une Enfance Stalinienne* (1982), s. 97.
33. Thomas Schreiber, *Hongrie: La Transition Pacifique* (1991), s. 5.
34. Bruce Parrott, *Politics and Technology in the Soviet Union* (Cambridge, MA, 1983), s. 88.
35. V. V. Šlykov v rozhovoru se Sergejem Belanovským, „Závody ve zbrojení a tíha vojenských výdajů“ v Michael Ellman a Vladimir Kontorovich (eds), *The Destruction of the Soviet Economic System: An Insiders' History* (1998), s. 40–69, s. 43.
36. M. A. Gareev, interview v *ibid.*, s. 48.
37. Gregory Khanin, „An uninvited advisor“ v *ibid.*, s. 76–84.
38. Nina et Jean Kéhayan, *Rue du Prolétaire Rouge* (1978), s. 57.
39. Adam Michnik, „L'éclat de Tocqueville, l'ombre de Metternich“ v *L'Autre Europe*, 5 (1985).
40. Citováno z Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York, 1992), s. 8.

2] ZÁZRAK

1. K tomu viz Pierre Sicsic a Charles Wyplosz, „France, 1945–1992“ v Nick Crafts a Gianni Toniolo (eds), *Economic Growth in Europe Since 1945* (Cambridge, 1996), s. 210–239, s. 211.
2. Alan Milward, *The European Rescue of the Nation-State* (1992), s. 46–118.
3. John Lamberton Harper, *America and the Reconstruction of Italy, 1945–1948* (Cambridge, 1986), s. 1.
4. Harold James, *A German Identity, 1770–1990* (1989), s. 180.
5. Karl-Heinz Paqué, „Why the 1950s and not the 1920s? Olsonian and non-Olsonian interpretations of two decades of German economic history“ v Crafts a Toniolo (eds), *Economic Growth in Europe Since 1945*, s. 95–106, s. 102.
6. Anthony Carew, *Labour Under the Marshall Plan: The Politics of Productivity and the Marketing of Management Science* (Manchester, 1987), s. 137.
7. Jacques Warnier z Remeše, který se zúčastnil francouzské „mise produktivity“ v roce 1951, představuje podobný příklad; viz Richard Vinen, *Bourgeois Politics in France* (1995), s. 64 a 65.

8. Carew, *Labour Under the Marshall Plan*, s. 149.
9. Charles Kindleberger, citováno z Maurice Larkin, *France Since the Popular Front: Government and People, 1936–1986* (1988), s. 185.
10. Nick Tiratsoo, *Reconstruction, Affluence and Labour Politics: Coventry, 1945–60* (1990), s. 26.
11. Citováno z Allan Williams, *The Western European Economy: A Geography of Post-War Development* (1987), s. 81.
12. Harold Perkin, *The Rise of Professional Society: England Since 1880* (1990), s. 461.
13. Pierre Birnbaum, *Les Sommets de l'État: Essai sur l'Élite du Pouvoir en France* (1977).
14. Wendy Carlin, „West German Growth and Institutions, 1945–1990“ z Crafts a Toniolo (eds), *Economic Growth in Europe Since 1945*, s. 455–497, s. 466.
15. Volker Berghahn, *The Americanisation of West German Industry, 1945–1973* (Leamington Spa, 1986).
16. Milward, *The European Rescue of the Nation-State*, s. 40.
17. Robert Collins, *The Business Response to Keynes* (New York, 1982).
18. Milward, *The European Rescue of the Nation-State*, s. 247.
19. Edgar Morin, *Commune en France: La Métamorphose de Plodémet* (1967), s. 73.
20. Williams, *The Western European Economy*, s. 99.
21. *Ibid.*, s. 173.
22. Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943–1988* (1990), s. 223.
23. Milward, *The European Rescue of the Nation-State*, s. 51.
24. *Ibid.*, s. 30.
25. James, *A German Identity*, s. 187.
26. Carlin, „West German Growth and Institutions, 1945–1990“, s. 467.
27. Volker Berghahn, *Modern Germany: Society, Economy and Politics in the Twentieth Century* (Cambridge, 1987), s. 227.
28. Carlin, „West German Growth and Institutions, 1945–1990“, s. 468.
29. Anthony Rowley, „La réinsertion économique des rapatriés“ v Jean-Pierre Rioux (ed.) *La Guerre d'Algérie et les Français* (1990), s. 348–352.
30. Peter Pedersen, „Post-war growth of the Danish economy“ v Crafts a Toniolo (eds), *Economic Growth in Europe Since 1945*, s. 541–575, s. 557.
31. Ginsborg, *A History of Contemporary Italy*, s. 234.
32. Norman Lewis, *The Honoured Society: The Sicilian Mafia Observed* (1984), s. 215–216.
33. Cormac O' Grada a Kevin O' Rourke, „Irish economic growth, 1945–1988“ v Crafts a Toniolo (eds), *Economic Growth in Europe Since 1945*, s. 388–426, s. 413.
34. Ginsborg, *A History of Contemporary Italy*, s. 215.
35. Williams, *The Western European Economy*, s. 186.
36. Michael Jopling citováno v Alan Clark, *Diaries* (1993), s. 350.
37. Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism* (1976).
38. Lawrence Wylie, *Village in the Vaucluse* (Oxford, 1957 and 1974), s. 174.
39. David Marsh, *The Bundesbank: The Bank That Rules Europe* (1992), s. 19.
40. Tony Judt, *A Grand Illusion: An Essay on Europe* (1996), s. 36.
41. Ginsborg, *A History of Contemporary Italy*, s. 225.